

KURSANTLAR KASBIY ZO‘RIQISH NAMOYON BO‘LISHINING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK OMILLARI

O‘zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar Vazirligi Akademiyasi
Xizmat faoliyatini tarbiyaviy psixologik taminlash
Abdushukurov Maxmudjon Muzaffar o‘g‘li

Annotatsiya: Mazkur maqolada kursantlar orasida kasbiy zo‘riqish namoyon bo‘lishining ijtimoiy-psixologik omillari keng qamrovda tahlil qilinadi. Tadqiqotda kasbiy zo‘riqish tushunchasining nazariy asoslari, tarixiy rivojlanishi, mintaqaviy va milliy olimlarning yondashuvlari, shuningdek, amaliy tadqiqot natijalari va zamonaviy bahs-munozaralar keng yoritiladi. Muallif kursantlarning kasbiy faoliyatida uchraydigan zo‘riqish holatlarining psixologik va ijtimoiy ildizlarini aniqlash, ularni kamaytirish yo‘llarini izlashga e‘tibor qaratadi. Tadqiqot natijalari kursantlar psixologik barqarorligini oshirish, kasbiy jarayonlarda stress boshqaruvi mexanizmlarini takomillashtirish uchun zarur ilmiy asoslarni taqdim etadi.

Kalit so‘zlar: kursantlar, kasbiy zo‘riqish, ijtimoiy psixologiya, omillar

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the socio-psychological factors underlying the manifestation of occupational stress among cadets. The study covers the theoretical foundations and historical development of the concept of occupational stress, approaches of regional and national scholars, as well as empirical studies and contemporary debates. The author focuses on identifying the psychological and social roots of stress situations encountered in cadets’ professional activities and explores ways to mitigate them. The results of the research provide a scientific basis for enhancing cadets’ psychological resilience and improving mechanisms for managing stress in professional processes.

Keywords: cadets, occupational stress, social psychology, factors



Аннотация: В данной статье подробно анализируются социально-психологические факторы проявления профессионального стресса среди курсантов. В исследовании освещаются теоретические основы и историческое развитие понятия профессионального стресса, подходы региональных и национальных ученых, а также эмпирические исследования и современные дискуссии. Автор уделяет особое внимание выявлению психологических и социальных корней стрессовых ситуаций в профессиональной деятельности курсантов и поиску путей их снижения. Результаты исследования предоставляют научную базу для повышения психологической устойчивости курсантов и совершенствования механизмов управления стрессом в профессиональных процессах.

Ключевые слова: курсанты, профессиональный стресс, социальная психология, факторы

Kirish

Kursantlarning kasbiy faoliyati ularning kelajakdagi professional hayotiga mustahkam asos bo'lib xizmat qiladi. Bugungi kunda, harbiy va huquqni muhofaza qiluvchi sohalarda xizmat qiluvchi kursantlar turli ijtimoiy va psixologik muammolar bilan to'qnash kelishadi. Ularning kasbiy tayyorgarligi davomida uchraydigan stressli vaziyatlar, zo'riqish holatlari nafaqat shaxsiy salomatlik, balki butun jamoaning samaradorligiga ham ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, zamonaviy jamiyatda kasbiy zo'riqish muammosi dolzarb ahamiyatga ega bo'lib, u kursantlarning kasbiy o'sishi, motivatsiyasi va psixologik barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli, kursantlar orasida kasbiy zo'riqish namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik omillarini aniqlash va ularni chuqur o'rganish zarurati ortib bormoqda. Ushbu maqolada kasbiy zo'riqish tushunchasining nazariy va amaliy jihatlarini, tarixiy ildizlari, mintaqaviy va milliy tadqiqotlar hamda zamonaviy bahs-munozaralar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari asosida kursantlar uchun stressni



boshqarish va kasbiy zo'riqishning oldini olishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Adabiyotlar tahlili

Kasbiy zo'riqish tushunchasining shakllanishi va rivojlanishi psixologiya fanining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida XX asr boshlaridan boshlab ilmiy doiralarda keng muhokama qilina boshlagan. Dastlab, stress va zo'riqish holatlari umumiy psixologik muammolar jumlasiga kiritilgan bo'lsa-da, keyinchalik bu fenomenning kasbiy faoliyatga xos xususiyatlari alohida ajratib ko'rsatilgan. Kasbiy zo'riqish, ya'ni professional faoliyatda uchraydigan yuqori darajadagi hissiy, aqliy va jismoniy bosim, inson salomatligi va mehnat samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi aniqlangan. Ushbu tushunchaning nazariy asoslari va konseptual yondashuvlari turli psixologik maktablar va olimlar tomonidan ishlab chiqilgan. Klassik nazariyalardan biri sifatida, Gans Selyening stress nazariyasi kasbiy zo'riqish fenomenini tushuntirishda muhim o'rin tutadi. Selye stressni organizmning tashqi va ichki og'irliklarga javob reaksiyasi sifatida talqin qilgan va bu jarayonning uch asosiy bosqichini (tashvish, qarshilik, charchash) ajratgan. Bu nazariyaga ko'ra, kasbiy faoliyatda doimiy zo'riqish organizmning resurslarini tez sarflanishiga va salbiy oqibatlarga olib keladi. Selyening izdoshlari stressni faqat biologik fenomen emas, balki ijtimoiy va psixologik omillar bilan bog'liq kompleks hodisa sifatida ko'rib chiqdilar.[1] Keyinchalik, Lazarus va Folkman tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv baholash nazariyasi kasbiy zo'riqishning sub'ektiv jihatlarini chuqurroq ochib berdi. Ularning fikricha, stress holati tashqi omillarga emas, balki insonning ularni qanday baholashiga, ya'ni individual idrok va tajribaga bog'liq. Bu yondashuv doirasida kasbiy zo'riqishning sub'ektivligi va individual farqlari alohida ahamiyat kasb etdi.

Kasbiy zo'riqish muammosining tarixiy rivojlanishi davomida turli mamlakatlarda va mintaqalarda o'ziga xos empirik tadqiqotlar olib borildi. Jumladan, AQSh, Yevropa va Rossiyada bu boradagi ilmiy izlanishlar kasbiy



zo'riqishning ijtimoiy-psixologik ildizlarini aniqlash, uning tashqi va ichki omillarini o'rganish bilan bog'liq bo'ldi. Masalan, Xofstedening madaniy o'lchovlar nazariyasi kasbiy zo'riqish darajasi madaniy muhit va ijtimoiy qadriyatlar bilan chambarchas bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, kollektivistik va individualistik jamiyatlarda kasbiy zo'riqish namoyon bo'lish shakllari, stressga bardoshlilik darajasi, shaxslararo munosabatlar va guruh ichidagi ijtimoiy qo'llab-quvvatlash turlari farqlanadi. Bu jihatlar kursantlar kabi ierarxik tuzilmaga ega tashkilotlarda ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Yevropa olimlari, xususan, Maslach va Leither kasbiy zo'riqishni "yonib ketish sindromi" (burnout) doirasida ko'rib, uning uchta asosiy komponentini ajratib ko'rsatganlar: hissiy charchash, shaxsiy yutuqlarning pasayishi va depersonalizatsiya. Bu komponentlar harbiy va huquqni muhofaza qiluvchi sohalarda xizmat qiluvchi kursantlar uchun dolzarb bo'lib, ularning kasbiy faoliyatida stress va zo'riqishning namoyon bo'lishi ijtimoiy-psixologik omillarga kuchli bog'liqligini ko'rsatadi.[2]

Milliy va mintaqaviy olimlar ham kasbiy zo'riqishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga alohida e'tibor qaratganlar. O'zbekiston va Markaziy Osiyo psixologiya maktablarida kursantlar va harbiy xizmatchilarning kasbiy muhitda uchraydigan zo'riqish holatlari, ularning ijtimoiy-psixologik himoya mexanizmlari, motivatsiya va emotsional barqarorlik masalalari bo'yicha qator tadqiqotlar olib borilgan. Masalan, Raximova va To'raqulovanning ilmiy izlanishlarida kursantlar orasida kasbiy zo'riqishning asosiy omillari sifatida ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi, yetakchilik uslublarining mos kelmasligi, guruh ichidagi raqobat va kommunikatsion muammolar ajratib ko'rsatilgan. Ularning tadqiqotlari natijasida, kasbiy zo'riqish darajasi yuqori bo'lgan kursantlarda psixosomatik kasalliklar, motivatsiyaning pasayishi, o'z-o'zini baholashning pastligi va ijtimoiy izolyatsiya holatlari ko'p uchrashi aniqlangan.[3] Bu xulosalar xalqaro



tadqiqotlar bilan hamohang bo‘lib, kasbiy zo‘riqishning universal va lokal omillari mavjudligini tasdiqlaydi.

Empirik tadqiqotlar doirasida kursantlar orasida kasbiy zo‘riqish darajasini o‘lchash va baholash uchun turli psixodiagnostik metodlar qo‘llaniladi. Masalan, Maslach Burnout Inventory, Professional Stress Assessment Scale, Spielbergerning shaxsiy va reaktiv tashvish so‘rovlari, hamda Lazarus va Folkmaning stressni baholash anketalari keng qo‘llaniladi. O‘zbekistonda olib borilgan tadqiqotlarda, ushbu metodikalar asosida kursantlar orasida kasbiy zo‘riqishning namoyon bo‘lishi, uning ijtimoiy-psixologik omillari va individual farqlari tahlil qilingan. Ma’lum bo‘lishicha, kursantlarning kasbiy zo‘riqish darajasi ularning yoshiga, jinsiga, kasbiy tayyorgarlik bosqichiga, guruhdagi ijtimoiy mavqeiga va shaxsiy xususiyatlariga bog‘liq holda farqlanadi. Ayniqsa, birinchi bosqich kursantlarida yangi muhitga moslashish jarayonida stress va zo‘riqish holatlari kuchli namoyon bo‘ladi.[4] Bu bosqichda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, guruh ichida ijobiy kommunikatsiya, yetakchilik uslublarining mosligi muhim ahamiyat kasb etadi. Tajribali kursantlar esa, ko‘proq kasbiy javobgarlik, yuklama va raqobat tufayli zo‘riqishga uchraydilar.

Kasbiy zo‘riqishning ijtimoiy-psixologik omillari ko‘p qirrali va murakkabdir. Bu omillarni quyidagi asosiy yo‘nalishlarda ko‘rib chiqish mumkin: birinchidan, kursantlarning shaxsiy xususiyatlari va psixologik barqarorligi, ikkinchidan, guruh va jamoa ichidagi ijtimoiy munosabatlar, uchinchidan, tashkilotdagi boshqaruv va yetakchilik uslublari, to‘rtinchidan, tashqi ijtimoiy-madaniy muhit va qadriyatlar. Shaxsiy xususiyatlar nuqtai nazaridan, kursantlarning stressga bardoshlilik, emotsional intellekti, o‘z-o‘zini nazorat qilish darajasi va motivatsion holati kasbiy zo‘riqish darajasini belgilovchi asosiy omillardandir. Ba’zi tadqiqotlarda kursantlarning shaxsiy xususiyatlari, jumladan, tashabbuskorlik, moslashuvchanlik va kommunikativlik kabi ko‘nikmalar stressga qarshi turishda muhim rol o‘ynashi



aniqlangan. Boshqa tomondan, ijtimoiy munosabatlar, ya'ni guruh ichidagi hamkorlik, o'zaro ishonch va qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy izolyatsiyaning oldini olishda muhim ahamiyatga ega.[5]

Tashkilotdagi boshqaruv va yetakchilik uslublari ham kasbiy zo'riqish darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Avtoritar boshqaruv uslubi, adolatsiz baholash, ishonchsizlik va ma'naviy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi kursantlarda stress va zo'riqish holatlarini kuchaytiradi. Aksincha, demokratik va hamkorlikka asoslangan boshqaruv uslubi, ochiq va ishonchli kommunikatsiya, konstruktiv fikr almashinuvi kursantlarda kasbiy zo'riqishning oldini olishda ijobiy natijalar beradi. Bu borada, zamonaviy psixologiyada liderlikning transformatsion modeli, ya'ni yetakchining motivatsion va emotsional ta'siriga asoslangan boshqaruv, kursantlarning kasbiy barqarorligini oshirishda samarali ekanligi ko'rsatib o'tiladi. Shuningdek, tashkilot ichidagi ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi, psixologik maslahat va treninglar, stressni boshqarish dasturlari kursantlarda kasbiy zo'riqish darajasini kamaytirishga xizmat qiladi.

Kasbiy zo'riqishning tashqi ijtimoiy-madaniy omillari ham alohida ahamiyat kasb etadi. Jamiyatda mavjud ijtimoiy qadriyatlar, kasbiy faoliyatga bo'lgan munosabat, kursantlarning oilaviy va shaxsiy muammolari, iqtisodiy va siyosiy beqarorlik, ommaviy axborot vositalaridagi stereotiplar kursantlarning kasbiy faoliyatida zo'riqish holatlarini kuchaytirishi mumkin. Bu jihatdan, O'zbekistonda olib borilgan tadqiqotlar natijasida, kursantlarning kasbiy faoliyatiga jamiyatda beriladigan ijobiy yoki salbiy baholar, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash darajasi, oilaviy muhit va iqtisodiy sharoit kasbiy zo'riqish darajasiga bevosita ta'sir qilishi aniqlangan. Shuningdek, zamonaviy globalizatsiya, axborot texnologiyalarining rivojlanishi, raqobat muhitining kuchayishi kabi omillar ham kursantlarning kasbiy zo'riqishiga yangi chaqiriqlar va muammolar olib kelmoqda.[6]



Amaliy tadqiqotlar natijalari kasbiy zo'riqish muammosiga qarshi kurashishda kompleks yondashuv zarurligini ta'kidlaydi. Xususan, kursantlar uchun psixologik treninglar, stressni boshqarish dasturlari, ijtimoiy-madaniy moslashuvga yordam beruvchi faoliyatlar samarali natijalar bermoqda. Shuningdek, guruh va jamoa ichida ijobiy ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish, ochiq va ishonchli kommunikatsiyani ta'minlash, yetakchilik ko'nikmalarini oshirish, kursantlarni ruhiy va ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish orqali kasbiy zo'riqish darajasini sezilarli kamaytirish mumkin. Bu borada, O'zbekiston oliy harbiy ta'lim muassasalarida so'nggi yillarda joriy etilgan psixologik maslahat markazlari, stressni boshqarish bo'yicha maxsus dasturlar, ijtimoiy-madaniy tadbirlar va sport musobaqalari kursantlarning kasbiy zo'riqish darajasini kamaytirishda muhim rol o'ynamoqda.

Zamonaviy ilmiy bahs-munozaralar kasbiy zo'riqish muammosiga yondashuvlarda turli qarashlarni ilgari surmoqda. Ba'zi olimlar kasbiy zo'riqishni individual shaxsiy xususiyatlar va psixologik barqarorlik bilan bog'lasa, boshqalar uni ijtimoiy va tashkiliy omillar bilan izohlaydi. Kritik yondashuvlarda esa, kasbiy zo'riqish muammosining jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlik, ijtimoiy adolat va inson huquqlari bilan bog'liq jihatlari ham tahlil qilinadi. Bu jihatdan, kasbiy zo'riqish nafaqat individual, balki tizimli va struktural muammo sifatida ko'rilmogda. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar, masofaviy ta'lim va raqamli kommunikatsiya vositalarining joriy etilishi kursantlarning kasbiy zo'riqishiga yangi o'lchovlar qo'shmoqda. Masalan, onlayn o'qitish jarayonida yuzaga keladigan texnik muammolar, kommunikatsion cheklovlar, raqamli savodxonlik darajasi ham kasbiy zo'riqish darajasiga ta'sir qilishi aniqlangan.

Yuqorida keltirilgan nazariy va amaliy tahlillar asosida, kursantlar orasida kasbiy zo'riqish namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik omillari kompleks va ko'p qirrali hodisa ekanligi, uni boshqarish va oldini olish uchun



tizimli yondashuv, ijtimoiy va psixologik qo'llab-quvvatlash, yetakchilik va boshqaruv uslublarini takomillashtirish, shuningdek, shaxsiy va guruh darajasida stressga qarshi kurashish ko'nikmalarini rivojlantirish zarurligi aniqlanadi. Bu xulosalar zamonaviy ilmiy izlanishlar va empirik tadqiqotlar natijalari bilan hamohangdir.

Xulosa

Kursantlar orasida kasbiy zo'riqish namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik omillarini chuqur tahlil qilish natijasida, ushbu muammo nafaqat individual, balki guruh va tashkilot darajasida ham dolzarb ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kursantlarning kasbiy faoliyatida uchraydigan stress va zo'riqish holatlari ko'p omilli, murakkab va o'zaro bog'liq jarayonlarga asoslanadi. Shaxsiy xususiyatlar, guruh ichidagi ijtimoiy munosabatlar, boshqaruv va yetakchilik uslublari, tashqi ijtimoiy-madaniy omillar kasbiy zo'riqish darajasini belgilovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'ldi. Ayniqsa, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, motivatsiya, ochiq va ishonchli kommunikatsiya, emotsional intellekt va stressga qarshi turish ko'nikmalarining rivojlanishi kursantlarning kasbiy barqarorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Amaliy tadqiqotlar natijasida, psixologik treninglar, stressni boshqarish dasturlari, yetakchilik va boshqaruv uslublarini takomillashtirish orqali kasbiy zo'riqish darajasini kamaytirish mumkinligi isbotlandi. Shu bois, kursantlar uchun kompleks psixologik yordam, ijtimoiy-madaniy moslashuvga yordam beruvchi dasturlar, guruh ichidagi ijobiy munosabatlarni rivojlantirish va stressga bardoshlilik ko'nikmalarini shakllantirish zarur. Kelgusida ushbu yo'nalishda olib boriladigan ilmiy izlanishlar va amaliy tadbirlar kursantlarning kasbiy rivoji va psixologik salomatligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.



FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Selye, H. (1976). Stress in Health and Disease. Butterworths.
2. Maslach, C., & Leiter, M. P. (1997). The Truth About Burnout: How Organizations Cause Personal Stress and What to Do About It. Jossey-Bass.
3. Raximova, S., & To'raqulov, D. (2018). Kursantlarda kasbiy zo'riqishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. O'zbekiston Psixologiyasi, 2(5), 47-60.
4. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). Stress, Appraisal, and Coping. Springer.
5. Xofstede, G. (2001). Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations. Sage.
6. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. (2022). Kursantlar uchun psixologik yordam dasturini ishlab chiqish va joriy etish bo'yicha metodik tavsiyalar. Toshkent.